

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ 2004, SAYI 1, S. 13-43

KOÇKOR'DAKİ TÜRGEŞ YAZITLARI

Rysbek ALİMOV*

TURGESH INSCRIPTIONS FROM KOCHKOR

ABSTRACT

In Turkic Studies literature it is believed so far that the runic inscriptions of early Turks found within the borders of today's Kyrgyzstan are concentrated only in Talas valley. However, the archaeological observations in the Kochkor region (1998-2002) show that the Turkic runic writing system spread over Inner Tien Shan as well. Eighteen new incriptions engraved on rocks were discovered during the investigations. The author gives his own interpretation to these newly found inscriptions and supplies each of them with transliteration, transcription and translation. Comparison of lyre-like heraldic symbols (*tamgha*) accompany most of the monuments with analogues from Turgesh coins and petroglyphs located in nearby areas gives a clue about the date and ethnic possession of the inscriptions. The author suggests that these monuments belong to Turgesh dynasty and were written at first half of the 8th century.

KEY WORDS

Kochkor, Turgesh, On Ok, tribe, runic inscription, tamgha, coin, symbol.

ÖZET

Türkoloji literatüründe eski Türklerin runik harfli yazıtlarının günümüz Kırgızistan topraklarında sadece Talas vadisinde yoğunlaştığı düşünülürdü, oysa 1998-2002 tarihleri arasında Koçkor bölgesinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucu bulunan yeni yazıtlar, İç T'ien-Şan'ın da eski Türk runik yazısının kapsama alanına girdiğini gösterdi. Makalede, bahsi geçen tarihlerde ortaya çıkarılan toplam 18 yazıtın okuma denemesi yapılmaktadır, ayrıca, yazıtların birkaçına eşlik eden Grek müzik aleti liri anımsatan bir kabile damgasının Türgeş dönemine ait bazı sikkeler ile Kırgızistan'ın değişik bölgelerindeki kayalar üzerinde bulunan damgalarla benzerliği ortaya konularak, yazıtların tarihi ve etnik aidiyeti hakkında görüşler ileri sürülmektedir.

---

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora öğrencisi.

Yazıtların VIII. yüzyılın ilk yarısında Türgeş kağan ailesi üyeleri tarafından hakkedildiği düşünülmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Koçkor, Türgeş, On Ok, kabile, runik yazıt, damga, sikke, işaret.

GİRİŞ

Tanrı Dağları ile Yedisu, Fergana ve Doğu Türkistan gibi komşu bölgeler, eskiden beri çeşitli ırk ve dine mensup pek çok kavmin yoğun olarak yaşadığı coğrafyadır. Bunun en sağlam kanıtı bu topraklarda yaşayan halkların çeşitli malzemeler üzerinde bıraktıkları yazılı anıtlardır. Günümüz Kırgızistan topraklarında Soğd, Süryani, Arap, Tibet, Sanskrit, runik ve Uygur harfli çok sayıda yazıt bulunmaktadır.¹ Bu yazıtların çoğunluğunu ise eski Türklere ait runik harfli yazıtlar oluşturmaktadırlar. Şimdiye dek türkoloji literatüründe Kırgızistan, Türk runik yazısının kullanıldığı kenar bölgelerden biri olarak kabul edilirdi.² Ancak bilim dünyasına kazandırılan runik yazılı anıtların sayısının halihazırda elliye geçmiş olması, Moğolistan ve Güney Sibiryaya gibi, Tanrı Dağları ve civarının da, artık, erken Ortaçağda runik yazının genişçe bilindiği ve uygulandığı ana merkezlerden biri olarak kabul edilmesine imkan vermektedir. Runik yazının tatbik edildiği yerel malzemenin çeşitli oluşu ise bu görüşümüzü destekleyen önemli bir unsurdur.³ A. M. von Gabain'in de dediği gibi "yazılırken her ne kadar böyle bir amaç güdülmediyse de, bu yazıtlar bizim için zengin ve kıymetli birer tarihi belge niteliğindedir".⁴

Yeni buluntular ile erken Ortaçağ Türk toplulukları tarihindeki karanlık sayfalar birer birer aydınlanmaktadır. Son olarak tarihi yazıtlar Fergana vadisi ile Koçkor

¹ Ç. Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii*, I, Frunze, 1963; II, Frunze, 1982; III, Frunze, 1987; Ç. Cumagulov, *Yazık Siro-Tyurkskih (Nestorianskih) Pamyatnikov Kirgizii*, Frunze, 1971.

² A. N. Kononov, *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, s. 20.

³ Bk. A. N. Bernştam, "Novıye epigrafičeskiye nahodki iz Semireçya", *Epigrafika Vostoka*, 1948/II, s. 107-113; Ç. Cumagulov, *Epigrafičeskiye pamyatniki Kirgizii, Pamyatniki Kirgizstana*, I, 1970; Ç. Cumagulov-S. G. Klyaştorıny, "Naskalnaya drevnetyurskaya epigrafika v Talasskom Ala-Too", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1983/3, s. 78-82; D. D. Vasilyev, *Grafičeskiy fond pamyatnikov tyurskoy runičeskoj pismennosti aziatskogo areala*, M. 1983, s. 38-43; Y. A. Zadneprovskiy, "Tyurskiye pamyatniki v Fergane", *Sovyetskaya Arheologiya*, 1967/1, s. 270-274.

⁴ A. M. von Gabain, "Vorislamische alttürkische Literatur", *Handbuch der Orientalistik*, Abt. 1, Bd.5, Leiden, 1963, s. 219.

ovasında bulunmuştur⁵. Özellikle Koçkor'da tespit edilen runik yazılı yeni anıtlar göçebe ve yerleşik Türk kabilelerine dair yeni bilgilerin elde edilmesine kaynaklık etmiştir.

Makalede 1998, 2000 ve 2002 tarihlerinde arkeolog K. Ş. Tabaldiyev ve ekibi tarafından Koçkor vadisinin çeşitli bölgelerinde yapılan keşif çalışmaları sonucu bulunan yeni runik yazıtlar hakkında bilgi verilecektir.*

YAZITLARIN İNCELENME TARİHÇESİ

Koçkor yazıtları bilim dünyasına ilk kez K. Tabaldiyev ve O. Soltobayev tarafından çeşitli periyodik yayınlarda makale ve yazılar şeklinde duyurulmuştur.⁶ Nisan 2000'de İstanbul'da yapılan Uluslararası II. Göktürk Yazıt ve Anıtları Kollokyumunda R. Alimov tarafından yazıtların 1998'de bulunan grubu hakkında ön bilgileri içeren bir bildiri sunulmuştu⁷. 24-29 Eylül 2000'de ise İzmir'de gerçekleştirilen IV. Türk Dili Kurultayı'nda S. G. Klyaştorıny söz konusu yazıtlardan ilk dokuzuna ilişkin kendi okuyuşunu teklif etti.⁸ 27-29 Ağustos 2001 tarihlerinde Bişkek şehrinde düzenlenen "Kırgız Tarihinin Aktüel Meseleleri" konulu bilimsel kongrede Koçkor yazıtlarının ilk grubuna değinen Kazakistanlı bilim adamı A. S. Amanjolov yazıtların içeriği hakkında farklı bir görüş ortaya koydu.⁹ 2002'de, başında bulunduğu yerel arkeolojik keşif grubu tarafından yeni yazılı anıtların ortaya çıkarılmasıyla birlikte K. Tabaldiyev onları bilim dünyasına tanıtan yeni bir makale yayınladı. Yazıtlar hakkında

⁵ N. Rahmonov, "Noviye nahodki drevnetyurkskih nadpisey v Fergane", *Oş i Fergana v İstoriçeskoj Perspektive*, Bişkek, 2000, s. 101-102; K. Tabaldiyev- O. Soltobayev, Runiçeskiye nadpisi v Koçkorskoj doline", *Meerim*, Bişkek, 1999/2, s. 32-34

* Vermiş olduğu bilgi ve yazıt kopyalarından dolayı değerli akademisyen K. Ş. Tabaldiyev'e teşekkür ederim. Yazıtların sıralanışında kâşifinin vermiş olduğu sıra numaraları esas alınmıştır.

⁶ K. Tabaldiyev - O. Soltobayev, "Koçkordun Kök-Sayındagı "taş kitepter", *Emgek Tuusu*, 1998, 10 Ekim sayısı; K. Tabaldiyev - O. Soltobayev, "Canı Tabılga", *Zaman-Kırgızstan*, 1998, 25 Aralık sayısı; K. Tabaldiyev - O. Soltobayev, Runiçeskiye nadpisi v Koçkorskoj doline", *Meerim*, Bişkek, 1999/2, s. 32-34; K. Tabaldiyev - O. Soltobayev, "Koçkor öröönündögü cazuular", *Zaman-Kırgızstan*, Bişkek, 2001, 12, 19, 26 Ocak sayıları; K. Tabaldiyev, "Koçkor öröönündögü bayırkı türk runikalık cazuuları", *Manas Universiteti Koomduk İlimder Jurnalı= Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek, 2001/2, s. 279-287.

⁷ R. Alimov, "Kırgızistan'da yeni bulunan tunik harfli eski Türk yazıtları hakkında ön bilgiler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 5-10.

⁸ S. G. Klyaştorıny, "Noviye otkritiya drevnetyurkskih runiçeskih nadpisey na Tsentralnom Tyan-Şane", *İzvestiya Akademii Nauk Kırgızskoy Respubliki*, Bişkek, 2001/1-2, s. 73-75.

⁹ A. S. Amanjolov, "K interpretatsii Çuyskih runiçeskih nadpisey", *Bayırkı Kırgız Tarihinin Aktualduu Problemleri. El Aralık İlimiy Kongresstin Bildirüölürünün Tezisteri, 27-29 Avgust 2001*, Bişkek, 2001, s. 97-100.

ayrıntılı bilgiler içeren bu son yayınında bilim adamı yazıtlara ilişkin kendi okuyuşunu da ilave etti.¹⁰

YAZITLAR VE İÇERİĞİ

Koçkor vadisi, Kırgızistan'ın Narın vilayetine bağlı, Issık-Köl'e yakın, kendisi ile aynı adı taşıyan ilçe sınırları dahilinde bulunmaktadır. Burası deniz seviyesinden 1900-2200 metre yükseklikte ve uzunluğu yaklaşık 80 km, genişliği ise 20 km civarında olan, kuzey ve kuzey-batıdan Kırgız Ala-Too [Aladağ], güneyden Cumgal ve doğudan Terskey Ala-Too sıradağları ile çevrelenmiş bir ovadır. Bu yöre, başta Çüy nehri olmak üzere, irili ufaklı çok sayıda akarsuyun olduğu ve geçtiği yerdir. Coğrafi konumu itibarıyla bölge, eski zamanlardan beri yerleşime müsaitti. VI.-X. yüzyıllar arasındaki öneme ait eski Türk kurganları, taş heykeller ile çeşitli diğer anıtların çokluğu bunu ayrıca kanıtlamaktadır¹¹.

I. Yazıt

Yazıt, 1998'de K. Ş. Tabaldiyev ve ekibi tarafından Koçkor ovasındaki Kök-Say mıntıkasında bulunmuştur. Yazıt, büyük bir kayanın kuzey yüzündeki meyilli ve nispeten düz olan kısmına hakkedilmiştir. Yazıtın uzunluğu yaklaşık 1 metredir, işaretlerin boyu 15 cm.ye kadar olup, biri yarı silik toplam 9 işaret hakkedilmiştir. Yazıtın alt kısmında koç boynuzu ve temeline paralel yapılan kısa ve düz çizgiden oluşan bir kabile damgası (Rusça kaynaklarda: лирообразный знак-тамга) resmedilmiştir (Şekil 1/1).

Metin

(1?)H) > ʃǰǰ ǰǰǰ

Transliterasyon

R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹ (?)

Transkripsiyon

(e)r (a)t(ı)m (a)d(ı)g on (o)k :

Çeviri

Er adım Adıg. On Ok. [Er (kahramanlık) adım On Ok kabilesine mensup olan Adıg'dır.]

Açıklama:

¹⁰ K. Tabaldiyev, "Noviye drevnetyurkskiye runičeskiye nadpisi Koçkorskoy i Talasskoy dolin", *Trudi Fakulteta İstorii i Regionovedeniya Kırgızskogo Natsionalnogo Universiteta*, X, Bişkek, 2002, s. 131-142.

¹¹ K. Tabaldiyev, *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek, 1996.

(e)r (a)t(i)m: Eski Türklerin runik harfli mezar taşı yazıtlarında sık rastlanan bir tabirdir. Yenisey yazıtlarından E-2/5; E-40; E-42/2; E-49/2; E-50/4; E-51/1; E-59/1; E-65/1; E-66/3; E-92/1; E-109/2, Talas yazıtlarından T-1/1; T-2/2; T-13/1'de rastlanmaktadır. Eski Türk toplumunda birlik ve beraberliğin sağlanması için toplumun erkek cemaatinin her bir üyesine *er* (Rusçası- муж-воин) namı verilirdi.¹² İster sıradan bir asker olsun, ister şehzade, belirli bir yaşa gelen her genç erkek *er atı* (erkeklik (kahramanlık, askerî, olgunluk) ad) aldıktan sonra *er* olabiliyordu. *Er atı* alabilmek için ise aday gençlerin muharebe, av veya yiğitliğini ve şecaatini gösterebileceği başka bir faaliyete katılması ve başarılı olması gerekirdi. Ergenliğe ulaşmanın, diğer bir deyişle *er* olabilmenin ve *er atı* alabilmenin yolu, erken Ortaçağ Türk toplumunda böyleydi. Bunun en güzel örneği İrk Bitig'de verilmektedir.¹³ Runik metinlerin pek çoğunda *er atı(m)* şeklindeki ifadenin geçmesi de söylenenleri ayrıca desteklemektedir.

(a)d(i)g: Kelimedeki D¹, esasında S¹ işaretine daha çok benzemektedir. D¹ için kullanılan zikzaklı iki paralel çizgi şeklindeki işaret yerine burada, zikzaklı paralel çizgiler altta birleşmektedirler ve tek çizgi halinde kısa bir aralık devam etmektedir. Kelimeyi buna göre (a)s(i)g şeklinde de okuyabiliriz¹⁴. Kişi adı olması sebebiyle bu okunuş da doğru kabul edilebilir, fakat XI. Koçkor yazıtında da geçen benzer işareti, kelimenin bağlamından yola çıkarak, D¹ şeklinde okumaktayız. Bu sebeple, buradaki işareti de D¹ şeklinde okumanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Söz konusu işareti D¹'in yerel varyantı olarak değerlendirebiliriz. Burada daha fazla karışıklığa sebep olabilecek işaret ✕ işaretidir. Açıktaş veya Talas çubuğu denilen yazıtta görülen bu işaret S. E. Malov¹⁵, J. Németh¹⁶, S. G. Klyaçtornij¹⁷, A. M. Şçerbak¹⁸ gibi türkologlar tarafından G¹(Q) şeklinde okunmuştur.

¹² S. G. Klyaçtorniy - T. Sultanov, *Kazahstan. Letopis Treh Tısyaçeletiy*, Alma-Ata, 1992, s. 143; S. G. Klyaçtorniy-D. G. Savinov, *Stepniye İmperii Yevrazii*, Sankt-Peterburg, 1994, s. 70-71.

¹³ S. G. Klyaçtorniy, "Epiçeskiye syujeti v drevnetyurkskih runičeskih pamyatnikah", *Vostok. Afro-Aziatskiye Obşçestva: İstoriya i Sovremennost*, Moskova, 1992/5, s. 13; H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul, 1939, s. 69-93.

¹⁴ bk. R. Alimov, a.g.m.

¹⁵ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoj Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova-Leningrad, 1959, s. 64.

¹⁶ J. Németh, "Die köktürkischen Grabinschriften aus dem tale des Talas in Turkestan", *Körosi Csoma-Archiv. Zeitschrift für türkische philologie und verwandte. Werbierte*, Bd. II/1-2, Budapeste, 1926, s. 134-143.

¹⁷ Klyaçtorniy, "Noviye otrkritiya ..." s. 74

¹⁸ A. M. Şçerbak, *Tyurkskaya Runika. Proishojdeniye Drevneyşey Pismennosti Tyukov*, Sankt-Peterburg, 2001, s. 131.

İ. L. Kızlasov işareti G¹ işaretinin gelişerek, şekil değiştirmiş hali olarak değerlendirmektedir.¹⁹ İ. V. Kormuşin ise işareti B²'nin lokal varyantı kabul etmektedir²⁰. Fakat Talas'ta bulunan yeni yazıtta²¹ her iki işaretin de aynı satırda geçmesi, ikisinin farklı, en azından birbirine yakın, ama yine de farklı seslerin karşılığı olduğunu düşündürmektedir. Bu işareti şimdilik diğerleri gibi G¹ olarak okumaktayız.

on (o)k: Tonyukuk anıtındaki I. taşın doğu cephesindeki 2. satır ile (*On Ok kaganı yagımız erti*) ve kuzey cephesindeki 9. satırda (*On Ok süsi kalısız taşıkdı tir*), II. taşın batı cephesi 7. ve 8. satırlarda On Ok kabile adı WN¹ wK şeklinde geçmektedir.²² Ok kelimesinin farklı imlâları da vardır. E-43 (Kızıl-Çiraa)te WK¹ şeklinde geçer.²³ Aynı kelime Tonyukuk anıtının doğu cephesindeki 3. satırda da yine WK¹ şeklinde geçer.²⁴ Aynı satırda *Yarış ovası* Y¹R¹S/Ş Y¹ZYD¹ şeklinde geçmektedir.

Diğer yazıtlarda On Ok ve Yarış kelimelerinin bir arada kullanıldığı gerçeğinden yola çıkarak, bu ikilinin V. ve VII. yazıtlarda da geçme ihtimalinin yüksek olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla, üzerinde durduğumuz yazıt, adı geçen iki yazıtın kısaltılmış varyantı olduğundan, WN¹K¹ işaret grubu için *on (o)k* şeklindeki transkripsiyonu A.Amanjolov'un *Sagunak* şeklindeki okunuşuna²⁵ tercih etmekteyiz. Fakat, yazıttaki D¹G¹WN¹K¹ işaret kümesinin Adıg On Ok şeklinde, yapısında hem kişi, hem de ülke (devlet?) adını bulduran özel bir ad olabileceğinden de kuşku duymaktayız, zira diğer runik harfli yazıtlarda buna benzer bir örneğe hiç rastlanmamıştır. Ancak içeriğinde benzer işaret grubu bulunan yedi yazıttan beşinde, aynı işaretlerin yazıtların sonuna ve haliyle taş yüzeyinin bitimine denk gelmesi, ister istemez, D¹G¹WN¹K¹ harflerinin birbiriyle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Bize göre, burada yazıt sahibi isminden sonra, açıklayıcı bir unsur olarak kabile (ülke, devlet) ismini de eklemiştir. Bu durumda yazıt "Er (kahramanlık) adım Adıg. On ok boyundanım" anlamı kazanır.

¹⁹ İ. L. Kızlasov, "Runiçeskiye alfavitı Sredney Azii", *İz İstorii i Arheologii Drevnego Tyan-Şanya*, Bişkek, 1995, s. 144.

²⁰ İ. V. Kormuşin, "K osnovnim ponyatiyam tyurkskoy runiçesкой paleografii", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1975/2, s. 38-47.

²¹ K. Tabaldiyev, "Noviye drevnetyurkskiye ...", s. 137.

²² M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 152-157.

²³ İ. V. Kormuşin, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya*, Moskova, 1997, s. 199.

²⁴ G. Aydarov, *Yazık Pamyatnika Kyul-Teginu*, Almatı, 1993, s. 12; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970, s. 138

²⁵ A. S. Amanjolov, "K interpretatsii Çuyskih runiçeskih nadpisey", *Bayırkı Kırgız Tarihinin Aktualduu Problemleri. El Aralık İlimiy Kongresstin Bildirüölürünün Tezisteri, 27-29 Avgust 2001*, Bişkek, 2001, s. 97-100.

II. Yazıt

Birinci yazıtla birlikte bulunmuştur. Yazıt, bir kısmı toprak altında kalmış büyük bir kayanın kuzey tarafa bakan yüzünün nispeten düz olan kısmına hakkedilmiştir. Uzunluğu yaklaşık 3 metre, işaretlerinin boyu 25 cm.ye kadar olan yazıt yıpranmıştır ve işaretlerin çoğu ayırt edilememektedir (Şekil 1/2). Taşın üzeri mineral katman ve likenlerle kaplıdır. Yazıtın son kısmının hemen üstünde yay çeken, uzun kaftanlı insan figürü çizilmiştir. Solunda birinci yazıtta görülene benzer bir kabile damgası mevcuttur. Ondan sonra dizginli, fakat eyersiz bir at ile kuş tasviri yer almaktadır. Taşın erozyona maruz kalması neticesinde oluşan ve özellikle orta kısmında açıkça görülen büyük boşluklar yazıtın güvenilir bir okunuşunu yapmamıza imkan vermemektedir. Bu sebeple de ilk yayınlarda okuma denemesi yapılmamıştır.²⁶ Kaşifinin son yayınında ise yazıtın okumaya elverişli gözden geçirilmiş rekonstrüksiyonu verilmektedir.²⁷

Metin

ꞑꞑꞑꞑ (ꞑꞑ)ꞑꞑꞑ ꞑꞑꞑꞑꞑꞑ

Transliterasyon

R¹T¹ (Y?)M WN¹K¹(¹?) K¹T¹L²G¹

Transkripsiyon

(e)r (a)tım on (o)k : k(u)tl²(u)g

Çeviri

Er adım On Ok Kutlug. [Er (kahramanlık) adım On Ok boyundan Kutlug'dur.]

Açıklama:

k(u)tl²(u)g:. Bu yazıtın ilginç tarafı kalın sıralı işaretlerin arasında ince L² işaretinin geçmesidir. L² işaretinin Moğolistan ve Yenisey havzasındaki bazı yazıtlarda L¹, yani kalın L yerine geçtiği görülür²⁸. Örneğin, E 41 yazıtının 7. satırında *yılık* “yılık, atlar” kelimesi Y²L²K¹Y şeklinde²⁹, E 69 yazıtının 2 satırında *adırlıtım* “ayrıldım, öldüm” kelimesi de D¹R¹L²T²M şeklinde³⁰ geçer. Bu sebeple yazıtın sonundaki K¹T¹L²G¹ şeklindeki işaret kümesinin *k(u)tl(u)g* şeklinde okunmasının doğru olacağı kanaatindeyiz. *Kutlug*, eski Türk yazılı kaynaklarında en sık rastlanan kişi adlarından

²⁶ Alimov, a.g.m.; S. G. Klyaştorıy, “Tanrı Dağları’nda yeni bulunan eski runik Türk yazıları”, (Türkiye Türkçesi’ne aktaran M. Kalkan), *Manas Üniversitesi Koolduk İlimder Jurnalı= Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek, 2001/2, s. 193-194.

²⁷ Tabaldiyev, “Noviye drevnetyurkskiye ...”, s. 140.

²⁸ A. S. Amanjolov, *Tyurkskaya Runičeskaya Grafika (Metodičeskaya Razrabotka)*, Alma-Ata, 1980, s. 23, s. 31.

²⁹ Amanjolov, a.g.e., s. 31.

³⁰ Amanjolov, a.g.e., s. 31.

birdir.³¹ I. yazıttakinden farklı olarak, burada yazıt sahibinin adı ile mensup olduğu kabile (ülke, devlet) adı yer değiştirmiştir.

III. Yazıt

Yazıt, önceki yazıtlarla beraber bulunmuştur. 75 cm. uzunluğundaki bu yazıt, 2 metreden fazla yüksekliğe sahip iri bir kaya üzerine hakkedilmiştir. İşaretlerin boyu 17 cm.ye kadar olup, toplam sekiz harften oluşan yazıtın belirgin bir şekilde görülen üçü dışındaki işaretleri doğal sebeplerden dolayı yıpranmış ve güçlüğüle fark edilmektedir. Taş üzerine çizilmiş kompozisyonun ana figürü bir elinde avcı kuşu tutan süvari resmidir. Avcı sol eliyle dizgini, sağ eliyle ise ayaklarına bağlanan sarkık ipi görülen avcı kuşunu tutmaktadır. Beline savaş baltası bağlayan adam üzeri örtülü, kafası küçük tasvir edilmiş bir atın üzerindedir. Hem süvari, hem atın tasviri zengin detaylara sahiptir (Şekil 1/3).

Metin

(1?)nD>> ʔʔʔ ʔʔʔ

Transliterasyon

R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹ (?)

Transkripsiyon

(e)r (a)t(i)m (a)d(i)g on (o)k :

Çeviri

Er adım Adıg. On Ok. [Er (kahramanlık) adım On Ok kabilesine mensup olan Adıg'dır.]

IV. Yazıt

Yazıt, diğerleri ile birlikte bulunmuştur. Yazıt, iki satır olarak iri bir kaya parçasının doğu cephesine dövme tekniği ile yapılmıştır. Üst satırın uzunluğu 1,25 m, alttaki satırınki ise ona kıyasla biraz kısadır. İşaretlerin boyu 20 cm. kadardır. Yazıtın hemen yukarısında diğerlerine benzer tarzda yapılmış kabile damgası hakkedilmiştir (Şekil 1/4).

Metin

1. ʔn (ʔ?) ʔʔʔʔʔ 1ʔʔʔʔʔ

2. (1?)nD>> ʔʔʔ ʔʔʔ

Transliterasyon

1. MWN¹D¹· YL²G²R²W (B²?) K¹Ş

2. R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹·

Transkripsiyon

1. mund(a) ilg(e)rü (eb?) k(o)ş

³¹ *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad, 1969, s. 473.

2. (e)r (a)t(ı)m (a)d(ı)g on (o)k

Çeviri

1. Buradan ileriye (doğuya) doğru ev(imiz)(?) bark(ımız) [bulunmaktadır].
2. Er adım Adıg. On Ok. [Er (kahramanlık) adım On Ok kabilesine mensup olan Adıg'dır.]

Açıklama:

(eb?) k(o)ş: Yazıtın ilk satırında sondan üçüncü işaret bütün değildir. S. G. Klyaştorniy bu kısmı (e)b k(o)ş şeklinde okumuştur³² ve “konar göçer olarak hayatın sürdürüldüğü yerler” şeklinde de tercüme etmiştir³³. Koş kelimesi göçebe Türk kavimleri arasında kullanılan bir çadır türünü belirtir. K. K. Yudahin bu kelimeyi şöyle açıklar: *İğreti keçe ev (göçebe çadırı-R.A.); işçilerin muvakkat olarak oturdukları yahut uzun göç ve (eskiden-orijinalinde geçmektedir-R.A.) sefer esnasında kullanılan küçük keçe ev*³⁴. Aynı kelimenin Kazaklar arasında eskiden fakirlerle çobanların kullandığı oldukça sade bir çadır türü için kullanıldığını görüyoruz.³⁵ (B²?) K¹Ş işaret kümesinin burada göçebeler arasında sezonluk hayvan otlatma faaliyeti esnasında “muvakkaten kullanılan ev bark” anlamına gelen bir terim olarak değerlendirmekteyiz.

S. G. Klyaştorniy Kuzey-Doğu Moğolistan ile Güney Gobi'de stili bakımından bu yazıtlara benzer yazıtlar bulunduğunu ve yazıtların bulunduğu mıntıkların birer göçebe kışlağı olduğunu söyler.³⁶ Burada da benzer durumun söz konusu olduğu düşünülebilir.

V. Yazıt

Yazıt, diğerleri ile birlikte bulunmuştur. İri bir kaya parçasının yan yüzüne hakke-dilmiş yazıtın uzunluğu 2,26 metredir. İşaretlerin boyu 17-21 cm. arasında değiş-mektedir. Yazıtın yukarısında diğerlerine benzer bir kabile damgası vardır (Şekil 1/5).

Metin

(𐰉) 𐰽𐰺𐰸𐰸 𐰺𐰽 𐰸𐰸) > 𐰽𐰽 𐰽𐰽𐰽 ???

Transliterasyon

??? R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹ Y²R² Y¹R¹ŞM(Z)

³² Klyaştorniy, “Noviye otkritiya ...”, s. 74.

³³ Klyaştorniy, “Tanrı Dağları'nda yeni ...” s. 193.

³⁴ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Cilt II (K-Z), (Türkiye Türkçesine aktaran A. Taymas), Ankara, 1994, s. 491.

³⁵ S. G. Klyaştorniy - T. Sultanov, *Kazahstan. Letopis...*, s. 335; S. İ. Rudenko, “Oçerk bita severo-vostoçnih kazakov”, *Kazaki. Materiali ekspeditsionnih issledovaniy. Seriya Kazakstankaya, Vıpusk 15*, Leningrad, 1930, s. 32; S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturniye Svyazi*, s. 130-131, 441.

³⁶ Klyaştorniy, “Noviye otkritiya ...”, s. 75; Klyaştorniy, “Tanrı Dağları'nda yeni ...”, s. 195.

Transkripsiyon

??? (e)r (a)t(i)m (a)d(i)g on (o)k y(e)r y(a)r(i)ş(i)m(i)z

Çeviri

??? Er (kahramanlık) adım Adıg'dır. [Burası] On Ok yer[indeki] Yarış'ımız (veya vadimiz).

Açıklama:

Yazıtın baş ve son kısımları rüzgar erozyonuna maruz kaldığından, ön kısmındaki birkaç işareti okuyamadık.

on (o)k y(e)r: Bu kelime grubuna benzer yapı Bilge Kağan, Költigin, Tonyukuk yazıtlarında *Şantuñ yazı, Yinçü ögüz, Ertiş ögüz* örneklerinde geçmektedir³⁷.

y(a)r(i)ş(i)m(i)z: Yarış kelimesi coğrafik bir ad olarak Moyun-Çor yazıtının 31. ve 45. ile Tonyukuk yazıtının 36. satırında Y¹R¹Ş şeklinde geçmektedir. S. G. Klyaştorıny yazıtların bulunduğu Koçkor vadisinin eski adının Yarış olduğunu düşünmektedir.³⁸ Fakat S. E. Malov Moğolistan'daki yazıtlarda geçen Yarış'ın Ob nehrinin bir kolu olan Çarış olduğu görüşündedir.³⁹ Moyun-Çor anıtının Güney cephesinde bulunan 31. satırda geçen Y¹WG¹R¹ Y¹R¹ŞD¹ *yogra y(a)r(i)şda* "Yogra vadisinde"⁴⁰, 45. satırda geçen Y¹R¹Ş G¹WL¹G¹ R¹ y(a)r(i)ş (a)gul(i)g (a)ra "Yarış ile Agulık arasında" ve Tonyukuk anıtının Doğu cephesindeki 3. satırda Y¹R¹Ş Y¹ZYD¹ *y(a)r(i)ş y(a)zıda* "Yarış ovasında" şeklindeki ibarelerden yola çıkarak, yazıtların yazıldığı dönemlerde eski Türklerin ikâmet ettiği topraklarda Yarış adında birkaç coğrafî bölgenin varlığından söz edilebilir. Hatta yukarıda sıraladığımız örneklere dayanarak, S. E. Malov'dan da aldığımız ipucu ile *yariş* kelimesinin "vadi, düzlük" anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.

VI. Yazıt

V. yazıtın bulunduğu taşın arka yüzünde iki işaret daha vardır (Şekil 1/6). Bunlar muhtemelen W ve M işaretleridir, fakat yazıtın geri kalan kısımları kayıp olduğundan, bu iki işarete dayanarak, yazıttan bir anlam çıkarmamız mümkün değildir.

VII. Yazıt

Yazıt, diğerleri ile birlikte bulunmuştur. Uzunca bir şekle sahip olan kaya taşı üzerine kazılı yazıtın uzunluğu 2 metre olup, işaretlerinin boyu 18 cm.ye kadardır. Belirgin 13 işaretin yanı sıra, yazıtın sonunda diğer yazıtlar sayesinde kolayca

³⁷ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 202-203.

³⁸ Klyaştorıny, "Novıye otrkriıya ...", s. 75.

³⁹ Malov, *Pamyatniki ...*, s. 95.

⁴⁰ Tercüme S. E. Malov'a aittir, bk. Malov, *a.g.e.*, s. 42.

anlayabileceğimiz bir işaretin izleri daha görülür: yazıtın sağ üstünde öncekilere benzer tarzda yapılan bir kabile damgası vardır (Şekil 1/7).

Metin

(𐎧) 𐎧𐎡𐎠𐎤 𐎠 𐎡𐎠𐎧 𐎡𐎧 𐎧𐎡𐎠

Transliterasyon

R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹ Y¹R¹ŞM(Z)

Transkripsiyon

(e)r (a)t(i)m (a)d(i)g on (o)k : y(a)r(i)ş(i)m(i)z

Çeviri

Er (kahramanlık) adım Adıg'dır. [Burası] On Ok[taki] Yarış'ımız (veya vadimiz).

VIII. Yazıt

Yazıt K. Ş. Tabaldiyev ve ekibinin aynı bölgede 2000 yılında yaptıkları araştırmalar sırasında bulunmuştur. Aynı içeriğe sahip VIII. ve IX. yazıtlar Kök-Say mintikasında önceki yazıtların bulunduğu yerden daha yüksek bir noktada bulunmuştur. Yazıt piramit şeklinde iri bir kaya parçası üzerine hakkedilmiştir. İşaretlerin boyu 22 cm.ye kadar olup, toplam 5 işareten oluşmaktadır (Şekil 1/8).

Metin

(𐎧) 𐎧𐎡𐎠𐎤

Transliterasyon

Y¹R¹ŞM(Z)

Transkripsiyon

y(a)r(i)ş(i)m(i)z

Çeviri

Yarış'ımız (veya vadimiz).

IX. Yazıt

İri bir kaya parçası üzerine hakkedilmiştir. VIII. yazıt ile aynı muhtevaya sahiptir, fakat durumu nispeten kötüdür (Şekil 2/9).

Metin

(𐎧) 𐎧𐎡𐎠𐎤

Transliterasyon

Y¹R¹ŞM(Z)

Transkripsiyon

y(a)r(i)ş(i)m(i)z

Çeviri

Yarış'ımız (veya vadimiz).

X. Yazıt

Bu yazıt diğerlerinden daha sonra Kalmak-Taş denilen yerde bulunmuştur. Yerli halk insan bedeni tasvir edilen taşlara "kalmak taş" demektedir. Bu bölgede eski Türklere ait çok sayıda taş heykel de bulunmuştur. Yazıt taşın üzerine noktalı vuruş tekniği ile yapılmıştır (Şekil 2/10).

Metin

ΥΛϞ AYEL

Transliterasyon

R²T¹M B²L²G²

Transkripsiyon

(e)r (a)t(i)m b(i)lge

Çeviri

Er (kahramanlık) adım Bilge.

Açıklama:

Yazıt diğerlerinden farklı olarak soldan sağa doğru okunmaktadır. İşaretlerin bazıları belirgin olmadığından, soldan üçüncü harfi yazıtın bütününden yola çıkarak "M" kabul ediyoruz.

XI. Yazıt

Yazıt 2002 tarihinde K. Ş. Tabaldiyev ve araştırma grubu tarafından Kök-Say mıntıkasında VIII. ve IX. yazıtlara yakın bir noktada bulunmuştur. Uzunluğu 7,3 metre, yüksekliği 3,2 metre olan iri bir kaya parçası üzerine hakkedilmiş olan yazıt, 1,78 metrelik alanı kaplamaktadır. Toplam 13 işareten oluşan yazıtın işaretlerinin boyu 23 cm. kadardır (Şekil 2/11).

Metin

ϞΛϞ 1 ϞϞ ϞϞ ϞΛΥ

Transliterasyon

R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹ D¹R¹T¹M

Transkripsiyon

(e)r (a)t(i)m (a)d(i)g on (o)k : (a)d(i)rt(i)m

Çeviri

Er adım Adıg. On Ok. Ayırdım. [Er (kahramanlık) adım On Ok kabilesine mensup olan Adıg'dır. (Ben) ayırdım (taksim ettim)].

Açıklama:

ad(ı)rt(ı)m: D¹R¹T¹M şekli E-32(Uybat-III)de D¹R¹D¹M şeklinde geçmektedir. İ. V. Kormuşin kelimenin anlamını dönüşlülük eki olmamasına rağmen, “покинул (terkettim)” şeklinde vermektedir.⁴¹ E-32'nin bir mezar yazıtı olduğu düşünüldüğünde bu anlam kabul edilebilir. Fakat üzerinde durduğumuz yazıtların bir mezar yazıtından ziyade, göçebelerin geleneksel hukukunu simgeleyen birer vesika olduğunu⁴² düşünürsek, kelimenin “ölmek” anlamına da gelen “terk ettim, ayrıldım” anlamında değil, sadece “ayırarak”, yani otlakları taksim etmek anlamında kullanıldığı daha makul gözükmemektedir. Diğer yazıtlarda “vefat et-“ (terk et-, ayrıl-) anlamında kullanılan şekil genelde D¹R¹L¹T¹M (E-3/1, 4; E-8/2; E-10/12; E-17/3; E-25/1; E-27/3 v.s.) veya D¹R¹L¹D¹M (E-5/2-3; E-6/4; E-7/4; E-22/1; E-25/2-3; E-44/5) olup, hepsi -l- dönüşlülük eki almıştır. Bununla birlikte kelimenin -l- dönüşlülük eki yerine, -n- dönüşlülük eki almış varyantı da görülür: E-32/10-11. D¹R¹N¹D¹M.⁴³

Tonyukuk yazıtında (I.taş, Batı cephesi, 2. satırda) ise kelimenin birinci sözlük anlamında kullanıldığını görüyoruz: T¹B¹G¹ÇD¹ D¹R¹LTY, ...t(a)bg(a)çda (a)d(ı)r(ı)ltı, “...Çin'den ayrıldı”.⁴⁴

XII. Yazıt

2002'de Kök-Say mıntıkasında VIII., IX. ve XI. yazıtlara yakın bir noktada bulunmuş olup, 2,7 metre uzunluğa, 1,5 metre yüksekliğe sahip, piramidi andıran kaya parçası üzerine kazılıdır. Yazıtın uzunluğu 60 cm. kadardır. Belirgin dört runik işaretin yanı başında yakın dönemlere ait bir ziyaretçi ismi de kazılıdır.

Metin

(S) ⚡⚡⚡

Transliterasyon

Y¹R¹ŞM(Z)

Transkripsiyon

y(a)r(ı)ş(ı)m(ı)z

Çeviri

Yarış'ımız (veya vadimiz).

⁴¹ Kormuşin, *Tyurksiye Yeniseyskiye ...*, s. 114-116.

⁴² Tabaldiyev - Soltobayev, “Runiçeskiye nadpisi...”, s. 68-73; Klyaştorıny, “Novıye otkrıtiya...”, s. 75.

⁴³ Kormuşin, *Tyurksiye Yeniseyskiye...*, s. 114-116.

⁴⁴ S. Sıdıkov-K. Konkobayev, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X Kılımdar)*, Bişkek, 2001, s. 75, 83, 89.

XIII. Yazıt

Yazıt Kök-Say'ın doğusunda bulunan Böyrök-Bulak mevkiinde bulunmuştur. 1,58 metre uzunluğa sahip yazıtta belirgin olan 9 işaret vardır. İşaretlerin boyu 26 cm.ye kadar varır. Yazıtla birlikte taşın aynı yüzeyine elinde avcı kuş tutan süvari ile turna (?) ve ördek (?) gibi kuşların tasviri resmedilmiştir. Yazıt ve tasvirlerden oluşan bu zengin kompozisyon, taşın yüzeyindeki 3,8 x 1,73 metrelik alanı kaplamaktadır (Şekil 2/13).

Metin

1 H>> ʃʒ ʒʌʃ

Transliterasyon

R¹T¹M D¹G¹WN¹K¹

Transkripsiyon

(e)r (a)t(i)m (a)d(i)g on (o)k :

Çeviri

Er adım Adıg On Ok. [Er (kahramanlık) adım On Ok kabilesine mensup olan Adıg]

XIV. Yazıt

Böyrök-Bulak'ın doğusunda bulunan Töö-Karın mevkiinde bulunmuştur. Yüksek bir dağ yamacında bulunan iri bir kaya parçası üzerine kazılı yazıtın uzunluğu 1,27 metredir. İşaretlerin boyu 35 cm.ye kadardır. Yazıtın başlangıç kısmının hemen altında diğerlerine benzer tarzda yapılan kabile damgası görülür (Şekil 2/14).

Metin

ʃʌ ʒʃʌD ʃ>>D

Transliterasyon

Y¹WNG Y¹T¹G¹W B²Y

Transkripsiyon

(a)yuñ y(a)tgu (e)bi.

Çeviri

Ay'ın yatacak evi.

Açıklama:

(a)y: Şahıs ismi olabileceği gibi, kelime burada doğrudan Dünya'nın uydusu olan astronomik cisim de belirtebilir. Zaten K. Tabaldiyev yazıtın bulunduğu noktanın yüksek bir yer olduğunu söylemektedir.⁴⁵ Ay kelimesi E-8 (Barık IV)de⁴⁶, E-10 (Elegest-

⁴⁵ K. Tabaldiyev, "Noviye drevnetyurkskiye...", s. 134.

⁴⁶ Kormuşin, *Tyurkskiye Yeniseyskiye ...*, s. 121-122.

l)de⁴⁷, E-12 (Aldı-Bel)de⁴⁸, E-149 (Eerbek II)de⁴⁹ v.s. Y¹ ile, E-11 (Begre)de ise ‘Y¹ gösterilmiştir. Fakat bu metinlerde hep *kün ay* şeklinde ikili grubu vardır. E-28 (Altın-Köl)de⁵⁰ ise kelime *on ay* şeklinde olup, zaman dilimini bildirmektedir. Költigin anıtının Kuzey-Doğu cephesinde de Y¹ şeklinde geçmektedir⁵¹. Kişi adı olarak ay kelimesi Ay Kagan (*Oğuz Kağan* 1/3); Ay Ölüççi (*Türkische Turfantexte* VI/92) ve Ay Toldı (*Kutadgu Bilig* 3/3) olarak geçmektedir.⁵² Ay (ayum?) kelimesi *Divanü'l-lügati't-Türk* 363/6'da hizmetçi anlamında da kullanılmıştır⁵³.

y(a)tgu: yat- fiili gelecek zaman partisip eki -gu almıştır ve *eb* kelimesi ile “yatacak ev” anlamına gelen bir tamlama oluşturmuştur. Eski Türkçe’de bunun gibi örneklere çok rastlanır: *turgu yer* “duracak, kalacak yer”, *kılmaku kılınç* “yapılmayacak davranış”, *bu ebke kirgü öd* “bu eve girilecek zaman (geldi)” v.s.⁵⁴

XV. Yazıt

Töö-Karın mevkiinde, 80 x 70 x 60 x 40 ölçülerine sahip bir taşın yamuk yüzeyine hakkedilmiştir. Yazıtın uzunluğu 65 cm. olup, toplam 5 işareten oluşmaktadır. İşaretlerin boyu 24 cm.ye kadardır. Yazıtın sağ üstünde dağ keçisi tasviri vardır (Şekil 2/15).

Metin

ᠶᠠᠷᠢᠰᠢᠮᠤᠵᠢ

Transliterasyon

Y¹R¹ŞMZ

Transkripsiyon

y(a)r(ı)ş(ı)m(ı)z

Çeviri

Yarış'ımız (veya vadimiz).

XVI. Yazıt

Töö-Karın mevkiinde iri ve uzunca bir kaya parçası üzerine kazılıdır. Yazıtın uzunluğu 81 cm. olup, toplam belirgin 5 işaret göze çarpmaktadır. İşaretlerin boyu 25,5 cm.ye kadardır (Şekil 2/16).

⁴⁷ aynı eser, s. 235-236.

⁴⁸ aynı eser, s. 182-183.

⁴⁹ aynı eser, s. 255.

⁵⁰ aynı eser, s. 80-81.

⁵¹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 144.

⁵² *Drevnetyurkskiy Slovar*, s. 25

⁵³ aynı eser, s. 25

⁵⁴ aynı eser, s. 654.

Metin

𐰽𐰺𐰸𐰸

Transliterasyon

Y¹R¹ŞMZ

Transkripsiyon

y(a)r(i)ş(i)m(i)z

Çeviri

Yarış'ımız (veya vadimiz).

XVII. Yazıt

Töö-Karın mevkiinde bulunmuş olup, uzunluğu 91 cm., işaretlerin boyu ise 21 cm.ye kadar varır (Şekil 2/17).

Metin

[𐰽𐰺𐰸𐰸] 𐰺𐰸 𐰸𐰸 𐰸𐰸 [𐰽𐰺𐰸]

Transliterasyon

[R²T¹M] D¹G¹ WN¹K¹ Y²R² [Y¹R¹ŞMZ]

Transkripsiyon

[(e)r (a)t(i)m) (a)d(i)g on (o)k y(e)r [y(a)r(i)ş(i)m(i)z]

Çeviri

[Er (kahramanlık) adım] Adıg . [Burası] On Ok yer[indeki] [Yarış'ımız (veya vadimiz)]

Açıklama:

Yazıt, bize göre eksiktir. Yazıtın başına ve sonuna diğer metinlerin içeriğine dayanarak muhtemel ilaveler getirdik.

XVIII. Yazıt

Töö-Karın'ın doğusunda bulunan Kök-Buka mevkiinde bulunmuştur (Şekil 2/18).

Metin

𐰺𐰸𐰸 𐰽𐰺𐰸

Transliterasyon

R²T¹YK²S²K²

Transkripsiyon

(e)r (a)tı k(e)s(i)k :

Çeviri

Er (kahramanlık) adı Kesik.

Açıklama:

k(e)s(i)k: $K^2S^2K^2$ işaret kümesi farklı okunabilir. Ancak burada kişi adı söz konusu olduğu şüphesizdir.

YAZITLARIN ÖZELLİKLERİ

Görüldüğü gibi, yazıtlar içerik bakımından zengin değildir ve hemen hemen hepsinde $R^2T^1Y(M)$, $D^1G^1WN^1K^1$, ve $Y^1R^1\text{Ş}M(Z)$ şeklinde işaret kümelerinden biri veya birkaçı bulunmaktadır. Yazıtların “kıt” içeriğinden, onların birer mezar yazıtı olmadığı hemen söylenebilir. Buldukları yerde onlarla ilgili herhangi bir mezar veya kült alanının bulunmaması ve hakkedildikleri malzemenin işlenmemiş sapkın kayalar olması bu görüşü ayrıca pekiştirmektedir. Genel olarak, kişi ve ait olduğu kabile adı ile çokluk birinci şahıs iyelik eki kullanılarak hak iddia ettiği yer adı ve kabile damgası dışında, yazıtlarda kayda değer kelime veya ifadelerin olmayışı, Koçkor yazıtlarının yazılış sebebi konusunda S. G. Klyaştornıy’ın teklif ettiği görüşün benimsenmesini zorunlu kılmaktadır: “Onlar (Koçkor yazıtları) Türk runik yazısının apayrı bir grubuna girerler. Bu gruba giren yazıtları ben ilk kez 1978 yılında Moğolistan’ın kuzey-doğusundaki Hentey yazıtlarının yayımından sonra ayırmıştım. Bunun gibi birkaç yazıtı ben Güney Gobi’de bulmuştum. Hepsi (göçebelerin kışı geçirdikleri) yerlerde bulunmuşlardır ve istisnasız üç unsur içerirler: yazıtın ait olduğu kişi adı, kabile damgası ve yer adı. Bazen, örneğin, Hentey yazıtında olduğu gibi, 12 yıllık takvime göre, kışı geçirdiği yılı beraberinde belirtirler. Bunun gibi yazıtların özelliği, onların göçebe halkların eski hukuk anıtları olduğudur. Özel mülkiyette olan yerin, kışı geçirdikleri mahallin kullanımında Türk ve Moğolların kendi kaideleri vardı. Örneğin, kışı geçirmek için mahallin daimî veya özel kullanma hakkı, oranın önceden beri kullandığına ve bunun da delili olarak bıraktıkları nişana göre tespit edilmekteydi. Kazaklarda, örneğin, böyle bir nişan vazifesini geçen yüzyılda bile yere dikilmiş sırık veya ağıla yakın yerde kazınmış kabile damgası görmüştür. Galiba, taşa kazınmış yazıt oraya yerleşen kişinin o mahalli ne zaman ve ne kadar kullandığının güvenilir deliline dönüşmüştür. Bundan dolayı böyle bir yazı şekli çok defa, belki de her sene görünür bir yere büyük harflerle tekrar tekrar yazılmış olabilir.”⁵⁵

Bununla birlikte, yazıtların tümünün, içeriğinde bu tür özellik taşıyan anıtlar olduğunu söyleyemeyiz. Metninde R^2T^1YM $D^1G^1WN^1K^1$ ve $Y^1R^1\text{Ş}M(Z)$ işaret kümelerinden birini veya her ikisini bulunduran yazıtlar S. G. Klyaştornıy’ın belirttiği gibi, geleneksel hukuk belgeleri olarak kabul edilebilir. Ancak 2., 10., 14. ve 18. yazıtların içeriği bunlardan ya kısmen, ya da tamamen farklıdır. Burada karşımıza Kutlug, Bilge, Ay ve Kesik gibi kişi adları çıkmaktadır. Bunların, yazıtlarda adı geçen

⁵⁵ Klyaştornıy, “Tanrı Dağları’nda yeni ...”, s. 193-194.

kişilerin söz konusu bölgede buldukları sırada hakkettikleri ziyaretçi yazıtlar olduğu düşünülebilir. Ancak bunları “belge” grubunu teşkil eden metinlerden hem stil, hem de tarih bakımından ayıramayız, zira Koçkor yazıtlarının tümü buldukları yer, işaretlerinin şekilleri ve kendilerine eşlik eden damgalar bakımından tamamen ortak özellikler taşırlar.

YAZITLARIN TARİHLENDİRİLMESİ

Paleografik özellikleri bakımından Koçkor yazıtları kendi içinde bir bütünlük oluşturmakta birlikte, büyük ölçüde Talas yazıtlarına da benzemektedir. Bu durum her iki bölgedeki yazıtların benzer yazı tekniğine sahip gruplar tarafından aşağı yukarı aynı zaman diliminde yazılmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu benzerliğe, örnekleriyle birlikte başka bir yazımızda⁵⁶ değindiğimizden, burada üzerinde durmayacağız. Aynı yazıda, ayrıca, Koçkor yazıtlarının çoğunda görülen kabile damgasına Kırgızistan’ın Issık-Köl, Talas ve Alay gibi farklı bölgelerinde de rastlanıldığı da belirtilmişti.

Bu damga eski Yunanların müzik aleti olan liri anımsatan esas figür ile onun kaidesine paralel duran kısa düz bir çizgiden oluşmaktadır (Şekil 3). ve aşağıda da göreceğimiz gibi Koçkor yazıtlarının tarihlendirilmesi konusunda başlıca ipucu vazifesi görmektedir.

S. G. Klyaştorıny, yazıldığı tarih bakımından Koçkor yazıtlarının Talas yazıtları gibi, Türgeş kağanlığı dönemine ait olduğunu söylemektedir.⁵⁷ Bilim adamı, Talas yazıtlarını tarihte Kara Türgeş hanedanlığının kurucusu Sou-lou (=Suluk) ve oğlu T’ou-ho-sien (=Tahvarsen)’in hükümdarlık dönemine (M. S. 716-739) bağlamaktadır.⁵⁸ Ne var ki, kendisi bu zaman diliminin M. S. 766’ya kadar uzatılmasında da herhangi bir sakınca görmemektedir. S. G. Klyaştorıny kendi tarihlendirmesini, Talas ve Koçkor’daki, yani yazılı taşların bulunduğu yöredeki arkeolojik buluntulardan ziyade, bilinen tarihi bilgilere dayanarak yapmaktadır. Ancak, Fergana’da bulunmuş tarihî sikkeler, bilim adamının yazıtları tarihlendirme konusunda benimsediği görüşü arkeolojik yönden destekliyor niteliktedir. Şöyle ki, yapılan arkeolojik kazılar sonucu söz konusu bölgede üzerinde, Koçkor’daki yazıtlarda da rastlanılan, koç boynuzu, diğer bir deyişle lir benzeri (Rusça kaynaklarda: лирообразный знак-тамга) figür

⁵⁶ Alimov, a.g.m.

⁵⁷ Klyaştorıny, “Novıye otkritiya ...”, s. 74-75.

⁵⁸ S. G. Klyaştorıny, “Runičeskiye Pamyatniki Talasa: Problemy Datirovki i Topografii”, *İz İstorii i Arheologii Drevnego Tyan-Şanya*, Bişkek, 1995, s. 154-160; İngilizcesi için bk. S. G. Klyashtorny, “The Date of The Ancient Inscriptions of Semirechie”, *Altaica Oslodensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Oslo, June 12-16 1989*, Universitetsforlaget, Oslo, 1990, s. 219-221.

şeklindeki damga bulunan sikkelere rastlanılmıştır. Ortası kare delikli bu Çin usulü sikkelerin ön yüzünde; sol tarafta yarı kursif Uygur harfleriyle “kagan” şeklindeki yazıt, sağ tarafında ise bahsi geçen damga bulunmaktadır (Şekil 4).⁵⁹ 4. ve 5. Fergana sikkesi olarak adlandırılan bu sikkelerin hangi hükümdara ait olduğu belli değildir, bu sebeple kendilerine bu yönüyle benzeyen başka birkaç sikke ile birlikte “adsız hakanların sikkeleri” grubunu oluşturmaktadırlar⁶⁰, fakat bu ikilinin Türgeş sikkeleri olduğu da aşikârdır. A. N. Bernştam, bu sikkelerin Türgeşlerin siyasi iktidarı elinde bulundurduğu, yani M.S. 704, daha doğrusu 711’den 766’ya kadarki dönemde darp edilebileceğini söylemektedir.⁶¹ Zira, bu tarihten sonra Türgeşlerin merkezi olan Talas ve Yedisu bölgeleri, artık Karlukların hakimiyeti altına girmiştir ve Türgeş kağanlığı son bulmuştur. O. İ. Smirnova ise *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet (Bronza)* adlı temel eserinde Türgeş sikkelerinin VIII. yüzyılın otuzlu yıllarından erken darp edilemeyeceğini yazmaktadır, çünkü Türgeş kağanının Çin hükümdarından “tengri” unvanını alması, ancak bu tarihlere denk gelmektedir.⁶² *Doğu Tarihi (История Востока)* adlı kitapta ise bu tarih VIII. yüzyılın başına, yani Ou-tche-le(=Üç Elig/İlig) ’nin hükümdarlık dönemine kadar çekilmektedir: “Üç Elig (699-706) Batı Türkleri hükümdarları için geleneksel olan “On Ok eli Kağanı” unvanı ile birlikte ‘Türgeş Kağan’ unvanını da aldı. Nevaket’te de ‘Türgeş Kağan’ yazılı bronz sikkelerini darp ettirmeye başladı”.⁶³ Bu bilgiler, örnek verdiğimiz sikkelerle birlikte, tüm Türgeş sikkelerinin X. yüzyılın sonlarına kadar tedavülde kalmasına⁶⁴ rağmen, VIII. yüzyılın ilk yarısında darp edildiğini göstermektedir.

Fergana’da bulunan Türgeş sikkelerindeki “kagan” ibaresinden, lir benzeri damganın bir “kağan”, yani hükümdar damgası olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu damganın Türgeş dönemine ait sikkelerde bulunan yegâne damga çeşidi olmadığını da belirtmemizde fayda vardır. Yedisu ve Talas bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan VIII. yüzyılın ilk yarısına ait çok sayıdaki Türgeş sikkesinde, üzerinde durduğumuz damgaya benzer, fakat daha çok yayı andıran işaretin yanı sıra, R² işareti ve damga olduğu düşünülen farklı bir-iki figür daha tespit edilmiştir.⁶⁵ Bu durum, adına paralar darp edilen iktidardaki şahıs ve ailesinin

⁵⁹ O. İ. Smirnova, *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet (Bronza)*, Moskova, 1981, Sikke No. 1435, 1439.

⁶⁰ Bilgi, www.sodcoins.narod.ru sitesinden alınmıştır.

⁶¹ A. N. Bernştam, *İzbranniye Trudi po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana*, I, Bişkek, 1997, s. 73-78.

⁶² O. İ. Smirnova, *Svodniy Katalog...*, s. 61.

⁶³ *İstoriya Vostoka*, II, Moskova, 1999, s. 154.

⁶⁴ Benştam, *İzbranniye Trudi ... I*, s. 73-78.

⁶⁵ bk. www.sodcoins.narod.ru

yerine ülke yönetimine, en azından sikkelerde geçen farklı damgaların sayısı kadar, değişik kişi veya ailenin geldiği anlamına gelmektedir ki, tarihi veriler de aynı şeyi söylemektedir.⁶⁶

Bahsi geçen sikkeler üzerindeki damgaların Koçkor yazıtlarındaki damgalardan farklı, küçük, ama önemli bir detaya daha sahip olduğunu söylemeliyiz. Koçkor yazıtlarında, liri andıran esas figürün altında kısa düz bir çizgi vardır. Oysa, bahsi geçen sikkelerde söz konusu figürün altında ona hemen hemen bitişik duran iki nokta vardır. Bu da, ister istemez, L. R. Kızlasov'un Tuva ve Hakasya'da bulunan kaya yazıtlarındaki damgalar hakkında sarf ettiği şu sözlerini hatırlatmaktadır: “..anıt üzerinde, diğer pek çok anıtta olduğu gibi, özel bir ‘imza’ niteliği taşıyan damga bulunmaktadır. Bu ‘imza’, o günkü insanlar için ismin harf be harf yazımından daha da önemliydi, zira (bozkırda o dönemlerde oldukça iyi bilinen) damgalar ismin yerine geçmekle kalmayıp, aynı zamanda anıtların, adına dikildiği kişinin ailesini, boyunu ve (etnik) kökenini de göstermekteydi. Başka birinin aynı dönemde tıpatıp benzer damgaya sahip olması kesinlikle mümkün değildi; buradan aile damgasının mirasçılar tarafından da mutlaka değiştirildiği anlaşılmaktadır”.⁶⁷

Bunun gibi, damganın Talas, Issık-Köl, ve Alay'da bulunan varyasyonları birbirinden şekil itibarıyla az da olsa ayrılmaktadır.⁶⁸ Damganın, Alay vadisindeki türü Koçkor'daki örneklerine, diğerlerine kıyasla daha fazla benzemektedir (Şekil 3/1-2). Fark, esas figürün altındaki kısa düz çizgiye yapılan küçük bir ilavedir. Issık-Köl'deki Ak-Ölönğ dağlarında görülen damgada ise lir şeklindeki figürün temeline paralel gitmesi gereken çizgi, figüre sağdan bitişmektedir (Şekil 3/3). Talas'ta bulunan Kuru-Bakayır deresindeki damgalarda ise alt çizgi hiç yoktur (Şekil 3/4).

Kırım ve civarındaki eski Türklere ait damgaları ve kabile işaretlerini araştıran Ukraynalı akademisyenler V. L. Mits ve V. V. Mayko, “Farklı teknikle yapılmış, farklı oran ve ölçülere sahip, fakat ortak prototipe dayanan benzer işaretlerin olması, kabilenin boylara dağıldığı ve onların birer aile damgası olduğu gerçeği ile ilişkilendirilmektedir” şeklindeki görüşü bildirirler.⁶⁹

⁶⁶ A. N. Bernştam, “Kırgızstan v period tyurkskih i tyurgeşkih kaganatov v V-VIII vv.”, *İzbrannıye Trudi...*, II, s. 254-280.

⁶⁷ L. R. Kızlasov, “Novaya datirovka pamyatnikov Yeniseyskoy pis'mennosti”, *Sovetskaya Arheologiya*, 1960/3, s. 93-120.

⁶⁸ Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii*, III, s. 135, tablo XV, Resim 2, 3, 10, 11.

⁶⁹ V. L. Mits - V. V. Mayko, “Tavrika'daki Türk-Bolgarların VIII-X. yüzyıllara ait runik ve damga benzeri işaretleri meselesine ilişkin”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten 2000*, Ankara, 2001, s. 267-276.

Demek ki, bu damga tipi VIII. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Kırgızistan topraklarında hükümdarlık yapan bir Türgeş kağanı ailesine aitti. Detaylardaki farklar ise, yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, ailenin mirasçıları arasındaki farkı gösteren belirleyici işaretlerdi.

Kuru-Bakayır deresinde bulunan lir benzeri damgaya yeniden dönersek, burada onun önemli diğer bir özelliğinin de hayvan tasvirli kaya resimleriyle birlikte, K¹WT¹ ÇWR¹ “Kut Çor” şeklindeki bir yazıtta eşlik etmekte olduğunu belirtmemiz gerekir. S. G. Klyaştorıny bu yazıttaki ismi 738-739 yılları arasında hükümdarlık yapan T’ou-ho-sien (=Tahvarsen) ile özdeşleştirmekte ve hükümdarın tam ismini T’ou-ho-sien Kut Çor şeklinde vermektedir.⁷⁰ Bu durum, söz konusu damganın başta T’ou-ho-sien Kut Çor’un babası Çabış Çor Sou-lou olan Kara Türgeşlerin hükümdar ailesine ait arma işareti olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu düşünceden yola çıkarak, Koçkor yazıtlarında ismi zikredilen Adıg’ın, kendilerinden önceki “On Ok eli” adını da benimseyen (Kara) Türgeşlerin hükümdar ailesine mensup bir şahıs olduğunu söyleyebiliriz. Yazıtlarda, kendi adı ile birlikte ait olduğu boy (ülke, devlet [?]) adını da söylemesi, sahip olduğu mevki ile açıklanabilir. Diğer taraftan, yazıtlarda geçen Kutlug ve Bilge adları, bize, M. S. 743-753 yılları arasında Türgeş elini yöneten El Etmiş Kutlug Bilge’yi⁷¹ hatırlatmaktadır.

Türgeş kağanlığı, her ne kadar, iç ve dış etkenler sebebiyle VIII. yüzyılın ikinci yarısında siyasî arenadan kaybolduysa da, onların hükümdarlık damgası sahipleriyle aynı kaderi paylaşmamışlardır. Çok ilginçtir ki, N. F. Katanov’un 1898’de yayınladığı tarihi bir belgede söz konusu damganın aynen geçtiğini görüyoruz, eğer bu damganın ayırıcı bir özelliği varsa, o da Koçkor’daki benzerlerine kıyasla, esas figürün gövdesinin daha ince, alt çizgisinin ise aksine daha uzun olduğudur (Şekil 5/1)⁷². Damganın aynı belgede geçen diğer varyantında ise alt çizgi yerine küçük bir daire bulunmaktadır (Şekil 5/40). Bu damgalar Rus Çarı Petr Alekseyeviç (Büyük Petro) emriyle Sviyaga bölgesinde yaşayan Tatarlara arazi dağıtımına izin veren 1700 yılına ait belgede tespit edilmiştir. Rusça bilmeyen Tatarlar onaylarını belge üzerine damga veya aile işaretini mühürleyerek bildirmişlerdir. Bahsi geçen damgalar da bunlardan

⁷⁰ Klyaştorıny, “Runičeskiye Pamyatniki Talasa...”, s. 160; İngilizcesi için bk. Klyashtorny, “The Date of...”, s. 221.

⁷¹ L. N. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskova, 1993, s. 357; Bernştam, “Tyurgeşkiye Monetı”, *İzbranniye Trudi ...*, I, s. 75.

⁷² N. F. Katanov, “Ob odnoy vıpsi 1700 goda, dannoy tataram sviyajskago uyezda, po kopii İ. N. Yurkina, s tablitsy tatarskih tamg” *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, Kazan, 1898, XIV/1-6/ s. 361-362 ve s. 362’deki ilave tablo: 1. ve 40. damgalar.

ikisidir. Damgaların derlendiği köylerin isimleri arasında *Bolşiyе Tarhanı*, *Verhniye Tarhanı*, *Maliye Tarhanı* gibi isimlerin geçmesi de ilginçtir. Buna benzer damgayı XIX. yüzyılda Altaylıların kullandıkları kabile ve aile damgaları arasında da görmekteyiz.⁷³ A. Amanjolov, ayrıca, Koçkor yazıtlarında geçen damgayı, büyük ölçüde Kazakların Kiçi Jüzündeki Çömekey boyunun “burunlu” damgasına, kısmen de Ulu Jüzüne dahil Kanglı boyunun “sopa” damgasına benzettiğini bildirmektedir.⁷⁴

SONUÇ

Böylece, Koçkor’daki bahsi geçen kaya üstü yazıtlarının çoğunun göçebe Türk boyları tarafından periyodik kullanılan kışlakların aidiyetini gösteren birer geleneksel hukuk belgesi niteliği taşıyan anıtlar olduğu anlaşılmaktadır. Bazıları ise ziyaretçi yazıtlarıdır. Tarihi bakımından ise, yazıtların tümünün T’ien-Şan, Talas ve Yedisu civarına hakim olan Türgeş kağanlığı döneminde hakkedildiği, yazıtların içeriği ve onlara eşlik eden kabile damgalarının tahlili ile ortaya konulmaktadır. Söz konusu yazıtlar grubunun VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmek, Talas ve Koçkor yazıtlarının zaman itibarıyla Moğolistan’daki Bilge Kağan, Költigin, Tonyukuk gibi büyük şahsiyetlerin şerefine dikilen yazılı anıtlar ile aşağı yukarı aynı dönemde yazıldığı anlamına gelmektedir. Buradan yola çıkarak Türk runik yazısının o dönemlerde Sırderya ırmağı civarından Selenge ırmağına kadar uzanan büyük bir coğrafyada yoğun bir şekilde kullanıldığını söylenebilir. Başka bir deyişle, VIII. yüzyıl Türk runik yazısının en parlak dönemini teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

1. S. M. Abramzon, *Kırgızı i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturniye Svyazi, Bişkek, 1990.*
2. R. Alimov, “Kırgızistan’da yeni bulunan tunik harfli eski Türk yazıtları hakkında ön bilgiler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten 2000*, Ankara, 2001, s. 5-10.
3. A. S. Amanjolov, “K interpretatsii Çuyskih runiçeskih nadpisey”, *Bayırkı Kırgız Tarihinin Aktualduu Problemaları. El Aralık İlimiy Kongresstin Bildirүүлөрүнүн Tezisteri, 27-29 Avgust 2001*, Bişkek, 2001, s. 97-100.

⁷³ bk. A. M. Sagalayev-İ. V. Oktyabrskaya, *Traditsionnoye Mirovozzreniye Tyurkov Yujnoy Sibiri. Znak i Ritual*, Novosibirsk, 1990, 1. Tablo (Obraztsı Rodovih Tamg Altaytsev kontsa XIX-naçala XX vv.).

⁷⁴ A. S. Amanjolov, “K interpretatsii...”, s. 100.

4. A. S. Amanjolov, *Tyurkskaya Runičeskaya Grafika (Metodičeskaya Razrabotka)*, Alma-Ata, 1980.
5. G. Aydarov, *Yazık Pamyatnika Kyul-Teginu*, Almatı, 1993.
6. A. N. Bernštam, *İzbranniye Trudi po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, Bişkek, I-II, 1997.
7. A. N. Bernštam, “Noviye epigrafičeskiye nahodki iz Semireçya”, *Epigrafika Vostoka*, 1948/II, s. 107-113.
8. Ç. Cumagulov, *Epigrafika Kirgızii*, I, Frunze, 1963; II, 1982; III, 1987.
9. Ç. Cumagulov, *Epigrafičeskiye pamyatniki Kirgızii, Pamyatniki Kirgızstana*, I, 1970.
10. Ç. Cumagulov, *Yazık Siro-Tyurkskih (Nestorianskih) Pamyatnikov Kirgızii*, Frunze, 1971.
11. Ç. Cumagulov - S. G. Klyaštorniy, “Naskalnaya drevnetyurskaya epigrafika v Talasskom Ala-Too”, *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1983/3, s. 78-82.
12. A. M. von Gabain, “Vorislamische alttürkische Literatur”, *Handbuch der Orientalistik*, Abt. 1, Bd.5, Leiden, 1963, s. 219.
13. *Drevnetyurkskiy Slovar*, Moskova, 1969.
14. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970.
15. *İstoriya Vostoka, II*, Moskova, 1999, s. 154.
16. N. F. Katanov, “Ob odnoy vipisi 1700 goda, dannoy tataram sviyajskago uyezda, po kopii İ. N. Yurkina, s tablitsy tatarskih tamg” *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, Kazan, 1898, XIV/1-6/ s. 361-362.
17. A. N. Kononov, *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, s. 20.
18. N. Rahmonov, “Noviye nahodki drevnetyurkskih nadpisey v Fergane”, *Oş i Fergana v İstoričeskoj Perspektive*, Bişkek, 2000, s. 101-102.
19. İ. L. Kızlasov, “Runičeskiye alfaviti Sredney Azii”, *İz İstorii i Arheologii Drevnego Tyan-Şanya*, Bişkek, 1995, s. 144.
20. L. R. Kızlasov, “Novaya datirovka pamyatnikov Yeniseyskoj pis'mennosti”, *Sovyetskaya Arheologiya*, 1960/3, s. 93-120.
21. İ. V. Kormuşin, “K osnovnim ponyatiyam tyurkskoj runičeskoj paleografii”, *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1975/2, s. 38-47.
22. İ. V. Kormuşin, *Tyurksiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya*, Moskova, 1997.

23. S. G. Klyashtorny, "The Date of The Ancient Inscriptions of Semirechie", *Altaica Oslovensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Oslo, June 12-16 1989*, Universitetsforlaget, Oslo, 1990, s. 219-221.

24. S. G. Klyashtorny, T. Sultanov, *Kazakhstan. Letopis Treh Tysyaçetiy*, Alma-Ata, 1992.

25. S. G. Klyashtorny, "Epiçeskiye syujeti v drevnetyurkskih runiçeskih pamyatnikah", *Vostok. Afro-Aziatskiye Obşçestva: İstoriya i Sovremennost*, Moskova, 1992/5, s. 13.

26. S. G. Klyashtorny - D. G. Savinov, *Stepniye İmperii Yevrazii*, Sankt-Peterburg, 1994.

27. S. G. Klyashtorny, "Runiçeskiye Pamyatniki Talasa: Problemi Datirovki i Topografii", *İz İstorii i Arheologii Drevnego Tyan-Şanya*, Bişkek, 1995, s. 154-160.

28. S. G. Klyashtorny, (Türkiye Türkçesi'ne aktaran M. Kalkan), "Tanrı Dağları'nda yeni bulunan eski runik Türk yazıları", *Manas Universiteti Koomduk İlimder Jurnalı= Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek, 2001/2, s. 193.

29. S. G. Klyashtorny, "Noviye otkritiya drevnetyurkskih runiçeskih nadpisey na Tsentralnom Tyan-Şane", *İzvestiya Akademii Nauk Kirgızskey Respubliki*, Bişkek, 2001/1-2, s. 73-75.

30. S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova-Leningrad, 1959, s.64.

31. V. L.-Mits-V. V. Mayko, "VIII-X. yüzyıl Tavrika Türk-Bulgarlarının runik ve damgavari işaretleri meselesi üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 267-276.

32. J. Németh, "Die köktürkischen Grabinschriften aus dem tale des Talas in Turkestan", *Körosi Csoma-Archiv. Zeitschrift für türkische philologie und verwandte. Werbierte*, Bd. II/1-2, Budapeste, 1926, s. 134-143.

33. S. İ. Rudenko, "Oçerk bita severo-vostoçnih kazakov", *Kazaki. Materialı ekspeditsionnih issledovaniy. Seriya Kazakstankaya, Vıpusk 15*, Leningrad, 1930, s.

34. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul, 1939.

35. A. M. Sagalayev - İ. V. Oktyabrskaya, *Traditsionnoye Mirovozzreniye Tyurkov Yujnoy Sibiri. Znak i Ritual*, Novosibirsk, 1990,

36. S. Sıdıkov - K. Konkobayev, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X Kılımdar)*, Bişkek, 2001.

37. O. İ. Smirnova, *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet (Bronza)*, Moskova, 1981.

38. A. M. Şçerbak, *Tyurkskaya Runika. Proishojdeniye Drevneyşey Pismennosti Tyrukov*, Sankt-Peterburg, 2001.
39. K. Tabaldiyev, *Kurganı Srednevekovıh Koçevıh Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek, 1996.
40. K. Tabaldiyev - O. Soltobayev, "Runiçeskiye nadpisi v Koçkorskoj doline", *Meerim*, Bişkek, 1999/2, s. 32-34.
41. K. Tabaldiyev, "Koçkor öröönündögü bayırkı türk runikalık cazuuları", *Manas Universiteti Koomduk İlimder Jurnalı= Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek, 2001/2, s. 279-287.
42. K. Tabaldiyev, "Noviye drevnetyurkskiye runiçeskiye nadpisi Koçkorskoj i Talasskoj dolin", *Trudı Fakulteta İstorii i Regionovedeniya Kırgızskogo Natsionalnogo Universiteta*, X, Bişkek, 2002, s. 137.
43. T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968.
44. K. K. Yudahin (Türkiye Türkçesine aktaran A. Taymas), *Kırgız Sözlüğü, Cilt II (K-Z)*, Ankara, 1994, s. 491.
45. D. D. Vasilyev, *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurskoj runiçeskoj pismennosti aziatskogo areala*, M. 1983, s. 38-43.
46. Y. A. Zadneprovskiy, "Tyurskiye pamyatniki v Fergane", *Sovyetskaya Arheologiya*, 1967/1, s. 270-274.
47. www.sodcoins.narod.ru

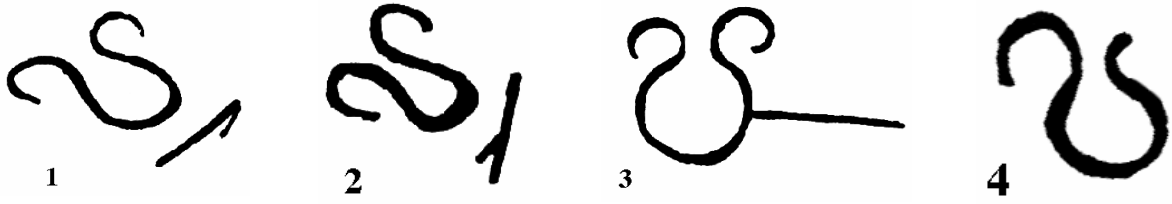

Şekil 1 1.-8. Koçkor yazıtları

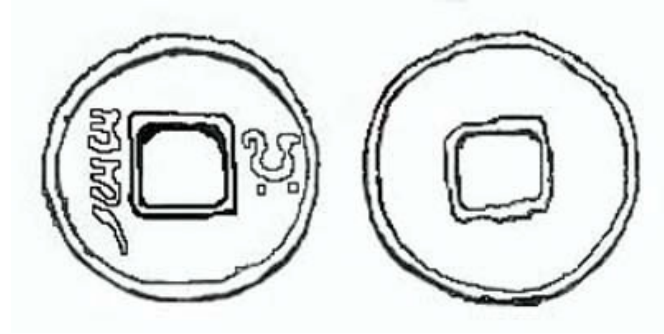

Şekil 2

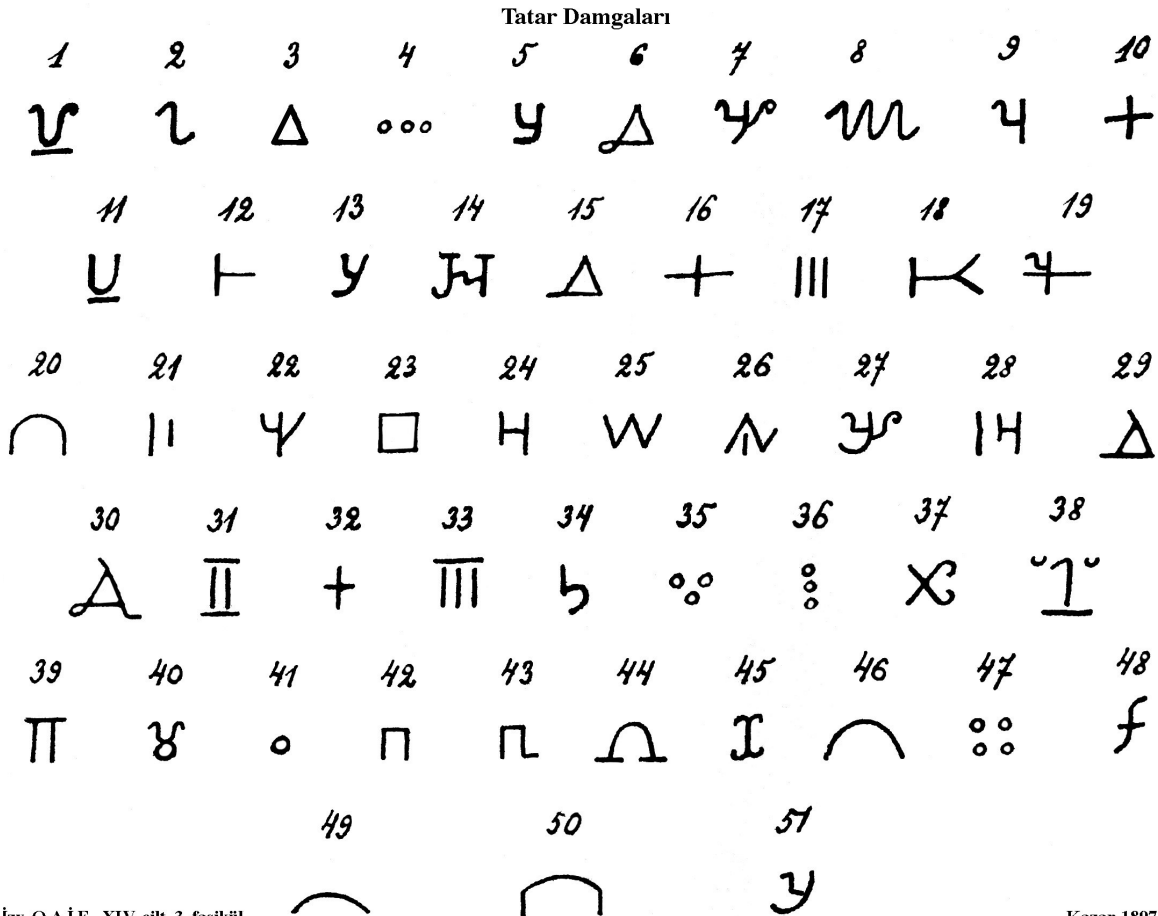
9.-18. Koçkor yazıtları

Şekil 3 Lir benzeri damgalar.

Şekil 4 Fergana'da bulunan Türkeş sikkelerinden biri.

Şekil 5 1700 tarihine ait Tatar damgaları listesi.